

MANENO YANAYOFANYA MSAMIATI WA KISWAHILI

Fr. C. Kapinga

MANENO ni majengo ya lugha ambayo ni sehemu ndogondogo za misemo yetu. Sehemu ndogondogo hizo zenye maana mbalimbali twazona katika kamusi. Kamusi huwa na maneno mengine ambayo ni mazalia ya mengine; labda tungeweza kuyaita maneno haya kuwa ni maneno yenye asili ya lugha nyingine ya kigeni.

Licha ya maneno yaliyoandikwa katika kamusi, kila mmoja wetu aweza kubuni maneno fulanifulani ili kutoa maelezo yake mradi maneno yanayobuniwa yawe yameundwa kulingana na sheria za lugha inayohusika. Hapa tunataka kuchunguza kidogo sheria za uundaji wa maneno ya lugha ya Kiswahili.

Kiswahili, kama lugha nyingine yoyote, kina njia kadha wa kadha za kuundia maneno. Baadhi ya njia hizo ni mpangilio wa vitamkwa (fonimu)¹, mwambatisho (agglutination)² wa viambisho vya minyambuliko,³ mwunganisho wa maneno mawili matatu, mwigo na ufupisho.

Mpangilio wa Fonimu Vitamkwa

Mpangilio ni mfuatano au utaratibu wa vitamkwa vya neno au maneno katika msemo⁴ fulani ambapo kama fonimu au mofimu⁵ fulani inabadilishwa utaratibu wake, maana ya neno ya msemo nayo hubadilika. Kwa mfano chukua vitamkwa hivi *a, o, t*; ukivipanga vitamkwa hivi namna mbalimbali utapata maneno yenye maana mbalimbali. Kwa mfano: *tao, ota*. Au chukua vitamkwa *o, a* na uweke konsonanti mbalimbali kati ya vitamkwa hivyo na utapata maneno kama: *ota, oza, onya, onja, oga, ona, ola, onza, oka, osha, omba, oya*. Au ubadilishapo utaratibu wa silabi za neno "*pi-ge*" iwe "*ni-pige*" bila ya shaka maana ya neno hilo itakuwa imebadilika.

Ukichunguza vizuri matumizi ya konsonanti *be, che, de* n.k. katika maunganiko irabu *a, e, i, o, u*, utaona kwamba kuna uwezekano wa kuunda maneno ya Kiswahili mengi sana. Ndugu C.W. Temu wa Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili⁶, alifanya uchunguzi kwa njia ya kompyuta na akagundua kwamba kuna uwezekano wa kupata maneno 600 ya silabi mbili ambayo ni ya muundo wa Kiswahili. Kati ya maneno hayo 600, maneno 94 tu ndiyo yenye maana, na maneno 506 bado hayajapewa maana.

Katika kuyapatia maneno maana fulani ni lazima izingatiwe kwamba hakuna uhusiano wa lazima⁷ baina ya maneno na vitu vinavyotajwa. Yaani hakuna maana inayoambatana kabisa na neno fulani. Maana ya neno hutokana na matumizi yake katika lugha.⁸ Uwezekano wa kukiita kitu fulani jina lifaalo upo katika akili ya yule anayekitungia jina kitu hicho. Uwezo wa kukitungia jina kitu fulani hutegemea uchunguzi wa mtungaji na ujuzi wake wa sheria za lugha anayotumia.

Basi kama tunalo wazo la kitu fulani akilini mwetu na kitu hicho kikawa hakina jina katika lugha yetu, tupaswacho kufanya ni kugundua mpangilio wa

fonimu mbili au zaidi ambazo zaweza kufanya mofimu fulani inayofaa kwa neno linalowakilisha wazo tulilonalo. Kwa kutumia njia hii msamiati wa lugha yetu unaweza kuongezeka kwa haraka.

Mnyambuliko

Kwa jumla mnyambuliko ni tendo la kuambatisha viambisho kwenye mizizi au mashina ya maneno ili kupata neno jingine lenye maana, lakini si kila mwambatisho wa viambisho ni mnyambuliko.⁹ Mwambatisho wa viambisho unaotoa neno jipya linaloweza kupangwa kisarufi katika aina mojawapo ya maneno mbali na ile aina ya neno linalolichipusha, huzalisha mnyambuliko mahsusi. Kutokana na hayo lazima izingatiwe kwamba viambisho-idadi vya ngeli, viambisho vya nyakati za tendo, viwakilishi-nafsi au viwakilishi-virejeshi havifanyi mnyambuliko.

Maneno ambayo yanaweza kutoa maneno mapya kwa njia ya mnyambuliko ni ya aina ya Majina, Vivumishi, Vielezi na Vitendo.

Mnyambuliko wa Vitendo

Kwa kutumia kijenzi u,i,ifu, isha

baba	u—baba			
baraza	barizi			
laana	laanifu	laani	bahili	ubahili
badala	badilifu	badili	badilisha	
bichi	ubichi			
erevu	werevu ¹⁰			

Mnyambuliko wa Majina ya Vivumishi

Viambishi vya vielezi vinavyoambatishwa kwenye vivumishi ni *vi, ki, u*, kama ifuatavyo:

(a) Kwa kutumia kijenzi *vi*, twapata:

Vivumishi	Vielezi vya Mfanano	Vivumishi	Vielezi vya Mfanano
— ema	vyema (vi-e=vye)	— kali	vi-kali
— baya	vi-baya	— pya	vi-pya
— ile	vi-le (vi-i=vi)	— hii	hi-vi
— gumu	vi-gumu	— zuri	vi-zuri
— chafu	vi-chafu	— geni	vi-geni
— ingine	vi-ngine	— ovu	vi-ovu

(b) Kwa kutumia kijenzi *ki* twapata:

Vivumishi	Vielezi vya Mfanano	Majina	Vielezi vya Mfanano
— dogo	ki-dogo	mtoto	ki-toto
— katili	ki-katili	jeshi	ki-jeshi
— aminifu	ki-aminifu	shamba	ki-shamba
— pumbavu	ki-pumbavu	mume	ki-ume
— vivu	ki-vivu	ukoloni	ki-koloni

Maneno kitoto, kijeshi n.k. huweza kutumika kama vivumishi yakitanguliwa na -a unganifu, kwa mfano Nguo za kitoto, Mambo ya kijeshi.

Vivumishi	Vielezi vya Hali	Majina	Vielezi vya Hali
— epesi	u-pesi	bwana	u-bwana
— kali	u-kali	msichana	u-sichana
— zuri	u-zuri	mwungwana	u-ungwana
— pya	u-upya	mbembe	u-bembe
— baya	u-baya	msimamo	wi-ima

(d) Vielezi vinavyojulikana na ambavyo vyaweza kutokeza maneno mengine kwa njia ya mnyambuliko ni vichache. Kwa mfano:

Vielezi	Vitendo	Majina
karibu	karibia karibiana karibisha karibishana	
mbali mbele		umbali umbele mbeleni

Mnyambuliko wa Vitendo

Maneno mengi sana yanatungwa kwa kunyumbua matendo. Viambisho vinavyotumika katika kuunda majina ya vitendo ni *i,ji,u,o,e,a*. Viambisho hivyo huambathishwa mwishoni mwa mzizi au shina la kitendo na mwanzoni mwa mzizi huwekwa kiambisho cha ngeli inayohusika. Tazama mifano ifuatayo:

(a) Kwa kutumia kijenzi i twapata:

Mzizi wa Kitendo	Jina Chipukizi	Mzizi wa Kitendo	Jina Chipukizi
sem- pik lind- lew-	m-sem-i m-pish-i ¹¹ m-linz-i m-lev-i	jeng- fuat- andik- bish-	m-jenz-i m-fuas-i mw-andish-i m-bish-i

(b) Kwa kutumia kijenzi ji twapata

Shina la Kitendo	Jina Chipukizi	Shina la Kitendo	Jina Chipukizi
lima winda ua tazama	m-lim-ji mw-inda-ji mw-uaji m-tazama-ji	cheza panga chora shona	m-cheza-ji m-panga-ji m-chora-ji m-shona-ji

(c) kwa kutumia kijenzi u twapata:

Shina la Mkopo	Jina Chipukizi	Shina la Mkopo	Jina Chipukizi
safari badili ratibu stahamili	u-safari u-badili-fu u-ratibu u-stahamili-vu	halifu hasidi hasi sanifu	u-halifu u-hasidi u-hasi u-sanifu

(d) Kwa kutumia kijenzi o twapata:

Mzizi wa Kati	Jina Chipukizi	Mzizi wa Kitendo	Jina Chipukizi
-waz- -ish- -chez- -imb-	waz-o mw-ish-o m-chez-o w-imb-o	vuk- nen- pig- pat-	ki-vuk-o ne-n-o pig-o pat-o

(e) Kwa kutumia kijenzi e twapata:

Mzizi wa Kitendo	Jina Chipukizi	Mzizi wa Kitendo	Jina Chipukizi
tum- ham- pind- gaw-	m-tum-e ma-ham-e u-pind-e ki-gaw-e	kate- ton- fuk- umb-	m-kat-e ton-e m-vuk-e ki-umb-e

(f) Kwa kutumia kijenzi a twapata:

Mzizi wa Kitendo	Jina Chipukizi	Mzizi wa Kitendo	Jina Chipukizi
chimb- toz- pig-	m-chimba-kisima ushuru m-pig-a kinada	m-toz-a chez- shon- uz-	m-chez-a mpira m-shon-a viatu mw-uz-a samaki

Lugha ya Kiswahili ina hali ya kuweza kutokeza maneno ya vitendo vingi vyenye maana mbalimbali kutokana na tendo mojawapo. Yaani tendo moja lina jinsi mbalimbali. Ili kupata maneno ya jinsi mbalimbali ya kufanya tendo tunaambatisha viambisho mbalimbali kwenye mzizi wa neno hilo. Viambishi hivyo ni kama vifuatavyo:

Kitendo cha asili	-a	-wa	-ia -ea	-ik -eka	-isha -eza
fung-	ku-fung-a	ku-fu-ng-wa	ku-pigi-a	ku-fu-ng-ika	ku-fung-isha
pend-	ku-pe-nd-a	ku-pend-wa	ku-pend-ea	ku-pe-nd-eka	ku-pend-eza
ping-	ku-pig-a	ku-pig-wa	ku-pig-ika	ku-pig-ika	ku-pig-isha

-ana	-iana	-ama	-amana	kitendo cha kushadidia	-ua
-fung-ana	ku-fung-iana ku-fung-ama		ku-fung-amana	kufungafunga	ku-fung-ua
-pend-ana	*kupend-ana			kupendapenda	
-pig-ana	*ku-pig-iana			kupigapiga	

-ulia -elea -ilia	-uliwa -elewe -iliwa	-uka	-ulika	-uza	-uana
kufungulia	ku-fung-uliwa	ku-fu-ng-uka	ku-fu-ng-ulika	ku-fu-ng-ulika	kufu-ngu-ana
kupendelea	ku-pend-elewa				
kupangilia	ku-pang-iliwa				

-iwa -ewa	kitendo cha asili	-oa -ua	-fya	-vya	-asa
ku-fung-iwa ku-pend-ewa ku-pig-iwa	-chom- -tat- -fumb-	chom-oa tat-ua fumb-ua	ogo-fya	le-vya	tak-asa

-iza -oza	-leana -liana	osha eza	ea	-shwa	-ezwa -keza -eza - ezewa -ezesha
tul-iza um-iza chom-oza imbi-iza kimb-iza	to-leana vu-liana chom-eana	toshel-eza wez-csha tok-eza	tosh-ea wez-ea chom-ca	fung-ishwa pend-ezwa pig-ishwa	pend-ekeza pend-ezea pend-ezewa pend-ezesha pend-ezwa

Mwambatano wa Maneno

Namna ya tatu ya kubuni maneno mapya ni kuunganisha maneno mawili matatu yenye maana yafanye jina la kitu kimoja. Mifano ifuatayo inathibitisha hilo:

kifauwongo	kilalanungu	kitindamimba
kiinimacho	kakakuona	kiumbambuzi
kilemba cha bwana	kilemea nembo	kitambi cha maskini
mwanahewa	mwanamaji	mwananchi
askari kanzu	bata maji	mwenyekiti

Maneno ya Mkopo

Maneno ya wageni waliotujia tangu miaka mingi iliyopita yameingia katika Kiswahili kwa namna ya matamshi na maandishi hata mara nyingine imekuwa ni vigumu kuyapambanua. Angalia mifano ifuatayo:

Neno la Mkopo	Asili yake	Neno la Mkopo	Asili yake
habari	khabar- Kiarabu	shati	shirt-Kiingereza
wakati	waqt- Kiarabu	kabati	cupboard-Kiingereza
mvinyo	vinho- Kireno	bepari	beupar- Kihindi
meza	"	bunge	bunge- Kisukuma
shule	schule-Kijerumani	soni	soni - Kibantu
bweta	boite -Kifaransa	ngeli	ngeli - Kihaya

Maneno ya Miigo

Njia nyingine ya kuunda maneno ni kwa kutumia miigo katika sauti au matamshi. Watu huchunguza kitu fulani kinavyotendwa na kinavyojiweka na kwa hivyo hukipa jina kulingana na walivyokiona au kukisikia. Kwa mfano maneno yafuatayo:

pikipiki	-	chombo cha kusafiria kinachokwenda kwa mashine
kuchururika	-	tendo la kutiririka k.m. damu
chururu	-	jinsi damu inavyochuruzika
fofofo	-	hali ya kulala bila ya kugeukageuka
kukurukakara	-	tendo la kutoa kelele kama kwa kitu kinachoburuwa
chubwi	-	mlio unaotokana na kitu kinapotumbukia majini

Kuna maneno mengi mengine ya aina hiyo. Husemwa kwamba maneno "mama" na "baba" yameundwa kwa njia ya kuigiza sauti za watoto wanapoanza kutoa sauti kwa kupigapiga midomo. Kwa sababu hiyo maneno hayo hupatikana katika kila lugha.

Maneno ya ufupisho

Siku hizi ufupisho ni njia moja ya kutunga maneno. Watu huchukua herufi au silabi za mwanzoni, badala ya kuandika maneno kwa urefu. Silabi zote zinazopatikana kwa njia hiyo huunda neno au jina jipya. Vifupisho vya aina hiyo hupatikana katika kamusi kuainishia majina ya sarufi na pia hupatikana katika majina ya vyama au mashirika. Kwa mfano katika kamusi mna vifupisho kama vifuatavyo:

taz.	-	tazama
n.k.	-	na kadhalika
k.m.	-	kwa mfano
k.v	-	kama vile
m.y.	-	maana yake

Na katika vyama na mashirika tuna mifano ifuatayo:

TANU	-	Tanganyika African National Union
NUTA	-	National Union of Tanganyika Workers
TAPA	-	Tanganyika African Parents Association
KAMATA	-	Kampuni ya Mabasi ya Taifa
UDA	-	Usafiri Dar es Salaam
UFI	-	Ubungo Farm Implements
TANESCO	-	Tanzania Electric Supply Company
UMATI	-	Uzazi wa Majira Tanzania

MAREJEO

1. Maganga, C. "Lafudhi za Kiswahili", katika *Bulletin of the Language Association of Tanzania*, Vol. 4 No. 1. Oct. 1972 uk. 21. Humo anasema kuwa "Fonimu ni kipande-sauti cha lugha kinachotofautisha maana au tuko kama kitabadilishwa."
2. Mwambatisho (agglutination) katika sarufi ni hali ya lugha yoyote ambayo yaungaunga vipande-sauti, au vijineno kwenye mashina au mizizi ya maneno kusudi maneno hayo yalete maana.
3. Mnyambuliko ni mwambatisho wa viambisho kwenye mashina au mizizi ya maneno ambayo yatokeza neno jipya linaloweza kupangwa kisarufi katika aina mojawapo ya maneno.
4. Msemo, (au sentensi) kisarufi, ni habari inayosemwa kwa sentensi moja.
5. Mofimu ni sehemu ndogo kabisa ya tamko iletayo maana katika lugha Tz. Kiswahili Vyuoni: Kiongozi kwa Wakufunzi Katika Vyuoni, Wizara ya Elimu ya Taifa Tanzania, uk. 27.

Juu ya mofimu Bloomfield anasema "A morpheme is a linguistic form that bears no partial phonetic - semantic resemblance to any other form.. In Swahili
a-li-ku-on-a etc.

Taz. Palmer F., Grammer, Penguin Books, uk. 111-112.
6. Temu, C.W. "Swahili Phonetical Word Building Resources" katika KISWAHILI, Tol. 44/1, Machi 1974, uk. 8-47.
7. Robertson & Cassedy, (1964). The Development of Modern English. Englewood Cliffs, No. J.U.S.A uk. 185.
8. Wittgenstein kama alivyodondolewa katika makala ya Temu, hapa juu.
9. Kumbukumbu za Semina ya Sarufi ya Kiswahili Sanifu, Na. 4.5, iliyofanyika katika Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, Juni 16-26, 1975.
10. Mu — mbele ya Konsonanti huwa M + Konsonanti k.m. Mu — tume = Mtume

Mu — mbele ya u huwa Mu + u au MW + U kadiri ya mazoea ya pahala kinaposemwa Kiswahili.

Taz. Coalescence of Vowels katika *Bulletin* No. 13, Inter — Territorial Language Committee, 1939, uk. 10 - 12.

11. Kwa kawaida majina yenye kiambisho-tamati i, yaliyoundwa kutokana na vitendo vyenye kiambisho-tamati a hubadilisha herufi ya pili kutoka mwisho ili kusawazisha matamshi. Kwa mfano:

— b	huwa v	katika	iba	mwivi,lewa	mlevi
— dg —	huwa nz	katika	linda	mlinzi,jenga	mjenzi
— t	huwa s	katika	fuata	mfuasi	
— k	huwa sh	katika	pika	mpishi	
— f	huwa v	katika	fuka	mvuke	

12. Johnson F.(1971). *Kamusi ya Kiswahili*, London

Vitabu vingine vilivyotumika kwa kuandika makala haya ni hivi vifuatavyo:

Ashton, E.O.(1970). *Swahili Grammar*. Longmans.

Haddon, E.B.(1965). *Swahili Lessons*. Cambridge University Press.

Ratcliffe, B.J. na Elphinstone, H.(1932). *Modern Swahili*. London.

Steere, E.A.(1970). *Handbook of the Swahili Language*. London.

(Makala haya yalitolewa kwa mara ya kwanza katika MULIKA 8).